

В.О.Куліков*

КОРПОРАТИВНІ МІСТА: ВИЗНАЧЕННЯ, ХАРАКТЕРНІ РИСИ, ІСТОРИЧНА ДОЛЯ

Визначаються основні характерні риси корпоративних міст на основі прикладів із США та України кінця XIX – початку XX ст. Від середини XIX ст. корпоративні міста стали символом індустріальної епохи та основою економічного зростання в багатьох країнах світу. Політична й економічна монополія компанії в такому місті створювала унікальний простір для соціальних експериментів із робітничими спільнотами, до яких удавалися підприємці та наймані ними спеціалісти. Корпоративне місто розглядається як теоретична конструкція при вивченні взаємодії бізнесу і спільнот, що може бути ефективним дослідницьким інструментом. Аналізуються такі характерні риси корпоративних міст, як географічні ізоляція, домінування однієї галузі індустрії, корпоративні соціальні програми, плановість, сегрегація та ін.

Ключові слова: корпоративне місто, монофункціональне місто, соціальна інженерія, патерналізм, індустріалізація.

У другій половині XIX ст. на території між Дніпром і Доном, далеко від великих населених пунктів підприємці заснували чимало промислових підприємств, поряд з якими з'являлися контрольовані ними робітничі поселення. Саме так виникли сучасні міста Алчевськ, Донецьк, Горлівка, Єнакієве, Кам'янське, Краматорськ. Робітництво, що мешкало в таких поселеннях, значною мірою послужило основою економічного успіху в індустріальну епоху в усьому світі. Згідно з підрахунками, тільки у США, Канаді та Австралії на початку XX ст. подібних поселень було декілька тисяч¹. У СРСР нараховувалося понад 460 міст, котрі виникли навколо індустріальних містоутворюючих підприємств². Такі міста були поширені майже в усіх країнах, що стали на шлях індустріалізації, вони символізували індустріальну епоху. У Латинській Америці, Середній Азії, країнах Океанії та Східній Європі заводські й шахтарські поселення можна також розглядати як нову хвилю європейської колонізації XX ст., тепер уже в індустріальній формі.

Ритм життя, інфраструктура та навіть відносини між людьми в містах, заснованих навколо заводських чи шахтарських поселень, були тісно пов'язані з містоутворюючим підприємством. Тому в Іспанії їх називали «індустріальними колоніями» («colonias industriales»), у Нідерландах та Німеччині – «фабричними» («Fabrieksnyderzetting») й «робітничими» («arbeitersiedlung») поселеннями, у СРСР – «моноіндустріальними містами». В англомовній літературі, підкреслюючи залежність спільнот таких міст від містоутворюючого підприємства та

* Куліков Володимир Олександрович – дослідник, Інститут Кеннана (Вашингтон, США); докторант Харківського національного університету імені В.Каразіна
E-mail: kulikov@karazin.ua

¹ White N. Company Towns: Corporate Order and Community. – Toronto, 2012. – P.4.

² Crowley S. Monotowns and the political economy of industrial restructuring in Russia // Post-Soviet Affairs 32. – 2016. – №5. – P.400.

його власника, їх прийнято називати «company towns» – буквально «міста, що належать компаніям».

Із другої половини ХХ ст. багато корпоративних міст у Північній Америці та Європі через вичерпання природних ресурсів або зміну економічної кон'юнктури проходять через болісний процес деіндустріалізації. Початок Четвертої індустріальної революції³, переміщення трудомістких виробництв у країни з низькими витратами на робочу силу, загроза масового безробіття в містах, орієнтованих на «традиційне» промислове виробництво, кидає виклик політикам, ученим і підприємцям: яким чином подолати економічні та соціальні проблеми корпоративних міст? Як знайти нове місце старому промислового регіону в економіці й культурі всієї країни? Як корпоративним і державним індустріальним підприємствам адаптуватися до Четвертої промислової революції, якщо вони не хочуть бути знищеними нею? Як подолати кризу ідентичності та знайти новий сенс і мету існування деградуючих корпоративних міст? Як зберегти їх культурну спадщину? Для того, щоб відповісти на всі ці запитання, необхідно розібратися з причинами виникнення та принципами розвитку корпоративних міст, а також вивчити їх зв'язок із соціальним, економічним, культурним історичним контекстом.

В українській історіографічній традиції промислові міста на сході нашої країни здебільшого прийнято розглядати через концепцію моноіндустріальних міст, наголошуючи на економічній складовій їх становлення та розвитку⁴. Натомість погляд на їх історію крізь призму концепції корпоративного міста може бути корисним для кращого розуміння становлення місцевих спільнот, спроб маніпулювання ними з боку адміністрації підприємств, стратегій опору корпоративній гегемонії, становленню публічних інституцій, розвитку громадянського суспільства тощо. Мета цієї статті полягає у вивченні головних характерних рис корпоративного міста на основі прикладів зі Сполучених Штатів Америки й України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Одне з найперших визначень поселень, залежних від містоутворюючих підприємств, у 1930 р. дав Г.Девіс. На його думку, корпоративне місто – це поселення, «заселене винятково або переважно співробітниками однієї компанії чи групи компаній, яким також належить значна частка нерухомості та житлового фонду»⁵. Це визначення виключало з категорії корпоративних такі промислові міста, як Манчестер, Лодзь, Пітсбург, Детройт, де домінувала одна індустрія, але компанія чи компанії не контролювали житловий фонд. Згодом у спеціальній літературі з'явилося чимало інших дефініцій корпоративних міст, як-от «поселення, що побудоване та контролюється приватним або корпоративним підприємцем»⁶, «селітебна зона, облаштована для індустріальних

³ Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Crown Business, 2017.

⁴ Див.: Ukraine – Urbanization review / K.Mcwilliams et al. – Washington, 2015.

⁵ Davis H.P. Company Towns // Encyclopedia of the Social Science. – New York, 1930.

⁶ Porteous J.D. The Nature of the Company Town // Transactions of the Institute of British Geographers. – 1970. – №51. – P.127; Garner J.S. The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age. – Oxford, 1992. – P.3.

робітників, що, як правило, контролюється однією компанією для забезпечення її робочою силою»⁷, «планова спільнота, котра контролюється однією компанією»⁸. Оксфордський та Кембриджський словники (2016 р.) пропонують визначення: «Місто, залежне від певної компанії у працевлаштуванні, забезпеченості житлом тощо». Опрацювання фахової літератури демонструє ще ширший спектр використання терміна «корпоративне місто», аніж спроби його визначення. Дослідники називають корпоративними різні типи поселень, починаючи від таборів лісозаготівельників на західному узбережжі Північної Америки й закінчуючи закритими містами, збудованими урядом для реалізації секретних військових проєктів або великими радянськими моноіндустріальними містами⁹.

Фахівці найчастіше згадують такі характеристики корпоративних міст: географічна віддаленість від великих населених місць; використання переважно міграційної робочої сили; домінування однієї індустрії; виконання муніципальних функцій адміністрацією містоутворюючого підприємства; зведення та утримання більшості об'єктів економічної, соціальної, культурної інфраструктури коштом компанії; монополія фірмових магазинів; плановість забудови та географічна сегрегація; володіння або інша форма контролю компанією житлового фонду міста тощо¹⁰. Та, забігаючи наперед, скажемо, що жодне місто, назване дослідниками корпоративним, не мало всіх перелічених ознак, а деякі мали лише окремі з них.

Зрештою терміни, якими позначають «корпоративне місто», є результатом консенсусу. Дати універсальне визначення цьому поняттю навряд чи можливо. «Ідеальних» корпоративних міст не існувало. Як і будь-яке інше поняття, «корпоративне місто» – це конструкт, що виокремлює предмети певного класу за визначеними загальними й у сукупності специфічними для них ознаками. Залежно від того, які поселення розглядаються, визначатимуться й самі ознаки. Крім того, самі міста та контекст, в якому вони існували, із часом радикально змінювалися. Тому дискусія щодо «найбільш типових» і «справжніх» корпоративних міст видається малопродуктивною. Натомість ставлення до ідеї корпоративного міста як до теоретичної конструкції, що пропонує підхід до вивчення взаємодії бізнесу та спільнот крізь призму «контролю – залежності – спротиву», може бути ефективним дослідницьким інструментом. Зосередження на пропонованих дослідниками характерних рисах корпоративних міст може допомогти краще зрозуміти різноманіття форм контролю і спротиву в корпоративних містах.

⁷ Courtney R.H. Company Town // The Encyclopedia Americana: International Edition. – Connecticut, 1994. – P.454.

⁸ Company Towns in the Americas: Landscape, Power, and Working-Class Communities (Geographies of Justice and Social Transformation) / Ed. O.J.Dinius, A.Vergara. – University of Georgia Press, 2011. – P.1.

⁹ Samuelson L. Tankograd: The Formation of a Soviet Company Town: Cheliabinsk, 1900s – 1950s. – Palgrave Macmillan UK, 2011; Green H. The Company Town: The Industrial Edens and Satanic Mills That Shaped the American Economy. – Basic Books, 2012; Barenberg A. Gulag Town, Company Town. – Yale University Press, 2014.

¹⁰ Allen J.B. Company Town in the American West. – University of Oklahoma Press, 1966; Porteous J.D. The Nature of the Company Town. – P.28; Company Towns in the Americas: Landscape, Power, and Working-Class Communities (Geographies of Justice and Social Transformation); Garner J.S. The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age. – P.4–6.

Оскільки найкраще дослідженими є американські корпоративні міста, у цій статті переважна більшість прикладів («case studies») використана з історії саме північноамериканських міст індустріальної епохи. Як українські приклади залучено поселення, побудовані двома найбільшими металургійними підприємствами кінця XIX ст., – Кам'янське та Юзівку, а також шахтарські містечка Донбасу¹¹.

Географічна ізоляція

Промисловий переворот і початок індустріалізації спричинили масштабні проекти освоєння природних ресурсів, передусім вугілля та залізної руди. Поклади корисних копалин часто фіксувалися в необжитих місцевостях. До того ж їх розробка була трудомісткою справою й потребувала значної кількості робочих рук, особливо в умовах низького рівня механізації. Крім виробничого обладнання управлінці мали забезпечити підприємство робочою силою, тому поставала нагальна необхідність створення робітничих поселень. Саме це спричинило виникнення більшості містечок, заснованих лісозаготівельними компаніями в Каліфорнії, шахтарських міст у Колорадо чи Пенсильванії або відповідних поселень у Донецькому басейні. За схожим принципом виникали солевидобувні, цементні, нафтові та інші подібні містечка у слабозаселених районах світу.

Ще однією причиною заснування корпоративних міст стало бажання власників бізнесу скоротити витрати на придбання територій під виробничі площі. Земля за межами великих міст коштувала дешевше, ніж усередині існуючих поселень. Незважаючи на те, що підприємцям на новому місці доводилося разом із самим підприємством повністю створювати соціальну інфраструктуру, це все-таки дозволяло зменшити загальні витрати.

Саме так виникло місто, яке дослідники визначають «чи не найбільш відомим» корпоративним містом в історії – Пульман (штат Іллінойс; нині – район Чикаго)¹². Ім'я підприємця Дж.Пульмана у другій половині XIX ст. асоціювалось із комфортною подорожжю, на його честь і досі називають розкішні залізничні пасажирські вагони та лімузини. Дж.Пульман став винахідником комфортабельного спального вагону, а заснована ним компанія «The Pullman Car Company» – одним із найбільших виробників вагонів у світі. Він розпочав своє виробництво у Чикаго, але коли виникла потреба в розширенні, то надзвичайно високі ціни на землю в межах міста змусили Дж.Пульмана шукати інші варіанти¹³. У 1880 р. він придбав ділянку 16 кв. км неподалік від Чикаго й побудував завод для будівництва залізничних вагонів, згодом створив ціле місто. Його соціальна інфраструктура: житло, церкви, театр, бібліотеки, магазини, парк, готель – усе належало й усе контролювалося компанією Дж.Пульмана¹⁴.

¹¹ Ці поселення отримали статус міста не раніше 1917 р., проте в період, який розглядається у статті, вони мали основні ознаки міста. Дискусію з цього приводу див.: *Константінова В.М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.). – Запоріжжя, 2010; *Чорний Д.М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст. – Х., 2007.

¹² *Porteous J.D.* The Nature of the Company Town. – P.129.

¹³ *Buder S.* Pullman: An Experiment in Industrial Order and Community Planning, 1880–1930. – Oxford University Press, 1970. – P.25.

¹⁴ *Baxter J.E.* The Paradox of a Capitalist Utopia: Visionary Ideals and Lived Experience in the Pullman Community 1880–1900 // *International Journal of Historical Archaeology* 16. – 2012. – №4.

Подібна ситуація спричинила виникнення корпоративного міста навколо найбільшого¹⁵ металургійного заводу Російської імперії в 1887 р. – Дніпровського заводу біля села Кам'янське (нині – однойменне місто у Дніпропетровській обл.). Переговори Південноросійського Дніпровського металургійного товариства з міською думою губерньського міста Катеринослава (нині – Дніпро) про придбання земельної ділянки під будівництво заводу закінчилися безрезультатно, оскільки міська влада запросила надто високу ціну. Тому товариство вирішило купити землю у селянської громади села Кам'янського, розташованого за 35 км від Катеринослава, і звела тут завод разом із заводським поселенням¹⁶. Як Пульман, так і Кам'янське були відособленими, але не ізольованими містами, оскільки розміщувалися неподалік від інших великих населених пунктів. Дж.Пульман придбав ділянку прерії між Чикаго та «своїм» містом, щоб створити візуальний кордон між цими поселеннями. Проте ця буферна зона мала радше символічний характер, адже відстань швидко долалася залізничним транспортом. Тому географічна ізольованість була характерна лише для частини корпоративних міст, переважно пов'язаних із видобувними галузями промисловості.

Намагання позбутися соціальних негараздів робітничого середовища, прибуткового індустріальним містам XIX ст., а також відгородитися від профспілкового руху було ще однією причиною, що спонукала підприємців будувати міста в районах, віддалених від великих населених пунктів. Перед очима «людей справи» XIX ст. стояв образ Манчестера, який, з одного боку, став символом індустріалізації, а з іншого – уособлював усі негативні явища, що супроводжували становлення промислових міст у тому столітті: важка праця, перенаселення, робітничі нетрі, пияцтво, проституція, злидні. Творці корпоративних міст сподівалися вберегти робітників своїх підприємств від згубного впливу великих індустріальних міст і заснувати робітничі спільноти на основі соціальної гармонії¹⁷. На практиці це означало створення робітництва, позбавленого шкідливих звичок, а також лояльного щодо корпорації. Завдяки створенню контрольованих компанією міст підприємці сподівалися вбезпечити себе від робітничих рухів. Дж.Пульман, мріючи про «своє місто», неодноразово говорив про намір «позбутися шкідливого впливу» на робітників середовища великого індустріального міста. При цьому він керувався прагматичними міркуваннями, уважаючи, що соціально здорова робітнича спільнота призведе до «значного успіху з комерційного погляду»¹⁸. Ураховуючи сумний досвід соціальних негараздів індустріальних поселень США, нафтовидобувні компанії у Венесуелі будували містечка

¹⁵ За обсягами виробництва станом на початок XX ст.

¹⁶ *Словеский А.Ю.* Игнатий Ясюкович: Имя в истории (историко-краеведческое исследование. – Днепрпетровск, 2009. – С.11.

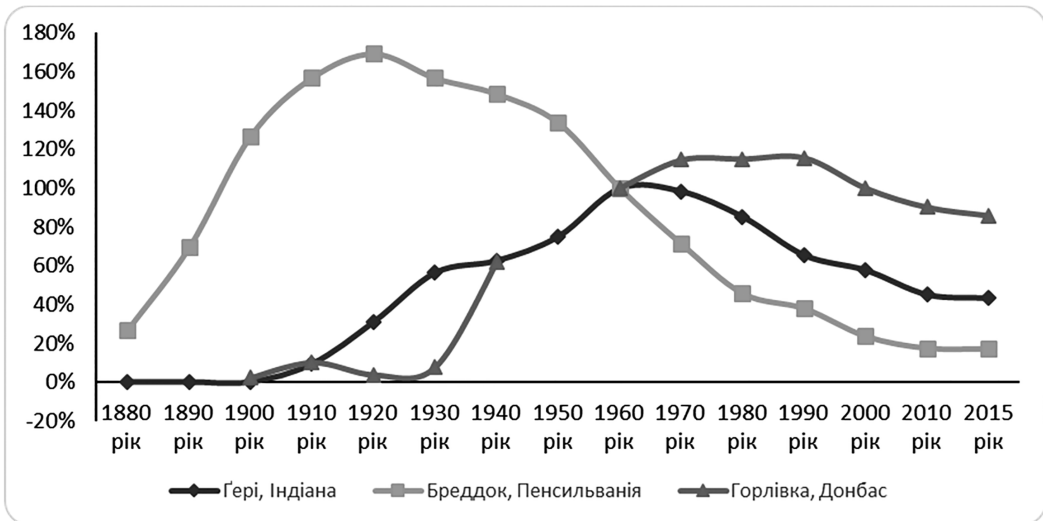
¹⁷ Історія знає декілька випадків заснування монофункціональних міст, що мали стати втіленням соціальних ідей на практиці. Один із таких прикладів – Нова Гармонія, промислова комуна, збудована реформатором Р.Оуеном у штаті Індіана в 1825–1827 рр., котра мала стати продуктивною громадою на принципах зрівняльного комунізму. Все майно перебувало у суспільній власності членів громади, а не в корпоративній. Тож включення цього поселення до категорії корпоративних міст, що зустрічається в науковій літературі, некоректне.

¹⁸ *Buder S.* Pullman: An Experiment in Industrial Order and Community Planning, 1880–1930. – P.42.

для своїх робітників із метою виключення згубного впливу азартних ігор, проституції, пияцтва¹⁹. Подібними мотивами керувалися підприємці й в інших країнах. Таким чином, в уяві підприємців соціальне покращення мало позитивно вплинути на виробничі та комерційні успіхи.

Корпоративні міста – міграційні міста

Оскільки чимало корпоративних міст виникали на новому місці, на початку свого існування вони повністю покладалися на міграційну робочу силу (до котрої згодом додалися місцеві уродженці). Допоки тривало економічне зростання містоутворюючого підприємства, у складі робітництва переважали саме мігранти. На поданому нижче графіку зображено динаміку населення у двох великих північноамериканських корпоративних містах – Гері (штат Індіана) й Бреддок (Пенсильванія), та чи не найбільшому шахтарському місті Донбасу станом на початок ХХ ст. – Горлівці. Крива зростання населення цих корпоративних міст являє перевернуту параболу: швидке зростання населення на першому етапі, досягнення піку, за яким іде занепад. Ця модель була типовою для більшості корпоративних міст. Темпи зростання їх населення в періоди становлення та розростання часто були дуже швидкими. Наприклад, число мешканців Юзівки від 1870 до 1910 рр. збільшилося зі 164 до 48 тис. осіб, тобто у 296 разів²⁰.

Відносна чисельність населення в містах Гері, Бреддок і Горлівка. 1960 р.=100%²¹

¹⁹ *Salas M.T.* The Enduring Legacy: Oil, Culture, and Society in Venezuela (American Encounters/Global Interactions). – Durham, 2009. – P.178.

²⁰ *Kulikov V.* Industrialization and Transformation of the Landscape in the Donbas Region (late 19th – early 20th century) // Migration and Landscape Transformation. Changes in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Century / Ed. H.Hein-Kircher, M.Zuckert. – Göttingen, 2016. – P.65.

²¹ *Алфьоров М.А.* Демографічний розвиток міст Східної України в 1920–1939 рр. // Схід. – 2009. – №8 (99). – С.40–44. Щодо міст Гері та Бреддок див. інтернет-сайт Бюро перепису населення США: [Електронний ресурс]: <https://census.gov>

Швидкий приріст міського населення за рахунок мігрантів був важливою, але не унікальною характеристикою корпоративних міст початку ХХ ст. У період від 1880 до 1920 рр. населення Нью-Йорка подвоювалося кожні 25 років. Станом на 2013 р. близько 37% мешканців міста народилися за його межами²². У Катеринославі від 1863 до 1897 рр. населення збільшилося у 6 разів і ще раз подвоїлося від 1897 до 1914 рр.²³

Якщо вуглевидобувні та металобробні підприємства Донбасу кінця ХІХ – початку ХХ ст. покладалися на робітників переважно з сусідніх губерній, то на території в радіусі до кількох сотень кілометрів, то на північноамериканські шахти й заводи працівники їхали тисячі кілометрів. Російський металург І.Бардін, котрий у 1910–1911 рр. працював у США, згадував про національне різноманіття робочої сили заводу Гері²⁴ – найбільшого на той час металургійного підприємства у світі:

«Двічі на тиждень я їздив найматися на металургійний завод Гері – тими днями, коли там ішов набір робочої сили. Рано-вранці я підходив до воріт заводу. Тут уже нудилися в очікуванні юрби людей. Італійці, болгары, євреї, поляки, негри, французи, китайці, росіяни – тут можна було зустріти незаможних представників усіх народів і рас, що прийшли до цих воріт продавати капітал»²⁵.

На практиці різноманіття націй на американських підприємствах створювало комунікаційні та культурні проблеми, оскільки мігранти погано, або й зовсім не говорили англійською. Тому компаніям доводилося витратити додаткові кошти на навчання робітників і членів їхніх сімей. Окрім цього чимало фірм провадили ще додаткові програми вивчення американських цінностей, що отримало в літературі назву «американізації»²⁶.

Багато корпоративних міст, особливо заснованих навколо видобувних підприємств, характеризувалися високою плинністю робочої сили. Скорочення виробництва, конфлікт з адміністрацією чи просто втома від надзвичайно важкої фізичної праці спонукали робітників кидати роботу й шукати кращого місця. Оновлення понад половини²⁷ складу робітництва впродовж року як в американських, так і в українських корпоративних містах кінця ХІХ ст. було звичайним явищем, становлячи одну з найбільших проблем для підприємців, з якою вони намагалися боротися різними методами, але так і не змогли повністю подолати²⁸.

²² Immigration Remakes and Sustains City, a Report Concludes // The New York Times. – 2013. – December 18.

²³ Підрах. за: Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): Статистические очерки. – Москва, 1956. – С.89–90.

²⁴ Завод належав компанії «The U.S. Steel Corporation». Див.: O'Hara S.P. Gary, the most American of all American cities. – Bloomington, 2011.

²⁵ Бардин И.П. Жизнь инженера. – Новосибирск, 1939. – С.13.

²⁶ Carlson L. Company towns of the Pacific Northwest. – Seattle, 2003. – P.69; Alanen A.R. Morgan Park: Duluth, U.S. Steel, and the Forging of a Company Town. – Minneapolis, 2008. – P.115.

²⁷ Crawford M. Earle S. Draper and the Company Towns in the American South // The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age. – Oxford University Press, 1992. – P.143; Friedgut Th. Iuzovka and Revolution. – Vol.I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924. – Princeton, 1994. – P.225.

²⁸ Турубинер М. На борьбу с текучестью рабочей силы в Донбассе. – X., 1931. – С.5–7.

Плановість і сегрегація

Більшість корпоративних міст були створені в короткий термін та згідно із задалегідь визначеним планом, тому їх іноді ще називають «планованими». Невеликі гірничодобувні компанії будували маленькі поселення, що склалися з однієї – двох головних вулиць із типовими будівлями, у той час як решта являла собою еkleктично розташований навколо шахт самобуд. Великі компанії підходили до питання забудови більш ґрунтовно. Вони наймали архітекторів і розробляли план міста, що мав утілювати ідеї оптимального облаштування виробництва та залежної від нього спільноти.

Оскільки корпоративні міста виникали перш за все з огляду на виробничі інтереси, саме виробництво відігравало першорядну роль, якій мали підпорядковуватися потреби людей. Тут можна пригадати ювілейні альбоми підприємств або компаній, що набули популярності у другій половині ХІХ ст. Часто вони включали житловий сектор корпоративних міст (описи житла робітників, церков, училища, лікарні, театру тощо) до опису власне підприємства – тобто як частину виробництва²⁹. Це символізувало ставлення компаній до робітничих спільнот та всього міста як до одного з ресурсів виробництва.

Однією з найяскравіших характеристик корпоративних міст була соціальна сегрегація – поділ спільноти на категорії за ознакою соціальних статусів, що супроводжувалось обмеженням їх розселення на певній території. На практиці це означало, що технічна еліта – адміністрація заводу й вищий інженерний склад – проживали в найкраще облаштованих районах. Менш кваліфіковані працівники – у менш комфортних умовах. Натомість некваліфіковані та тимчасові робітники нерідко жили, не маючи доступу до елементарних комунальних вигод.

Соціальна сегрегація так чи інакше існувала й існує практично в усіх містах, не тільки корпоративних. Однак якщо у звичайних (публічних) містах вона була наслідком різних соціально-економічних чинників, то в більшості корпоративних – закладалася в міську структуру ще на стадії планування поселення³⁰. Таку сегрегацію можна назвати конструйованою. Вона, по-перше, повинна була захистити простір з особливо комфортними умовами для місцевої еліти – адміністрації підприємства й найбільш кваліфікованих робітників. По-друге, вона відображала принцип устрою суспільства корпоративних міст, заснований на професіоналізмі та службовому ранзі, який ще називають «технократичним».

Сегрегація за професійним принципом накладалася на расову в американських та африканських корпоративних містах, релігійну й кастову – в індійських, етнічну – в європейських³¹. Була вона характерна і для корпоративних міст Донбасу³². Наприклад, в Юзівці серед заводської адміністрації було чимало

²⁹ Див., напр.: Описание Днепровского завода Южнорусского Днепровского металлургического общества. – Варшава, 1908.

³⁰ *Porteous J.D.* The Nature of the Company Town. – P.128.

³¹ *Allen J.B.* Company Town in the American West. – P.17.

³² *Петерс В.* Сталь у степу. – К., 2010.

вихідців із Великобританії, які проживали закритою колонією. Для їхніх послуг у місті працювали окремий клуб, школа, церква та інші елементи соціальної інфраструктури³³. Виходячи з описів єврейських погромів, які кілька разів траплялися в Юзівці, можна зробити висновок, що євреї проживали в північній частині міста, поряд зі своїми торговельними закладами. У середині окремих робітничих районів Юзівки домінувало східнослов'янське населення, національна сегрегація серед якого була виражена не дуже яскраво.

Конструйована сегрегація доповнювалася самосегрегацією – намаганням людей мешкати поряд із земляками. Вона виникала внаслідок відмінності культурних традицій, адже більшість працівників були прийшлими. Проживання з близькими за культурою людьми допомагало долати труднощі в налагодженні побуту на новому місці, міграційну травму й тугу за рідними місцями. Самосегрегацію найяскравіше було виражено в районах проживання мобільного населення, перш за все безсімейних робітників і шахтарів, які групувалися за земляцьким принципом. Шахтарі та робітники нерідко організовувалися в артілі, що найчастіше складалися з колишніх односельців, котрі разом шукали роботу. Артільники жили разом в одному великому приміщенні й вели спільне господарство³⁴. Кожне земляцтво або етнічна група мали свої традиції та особливості, яких легше було дотримуватися у групі, аніж поодиноці.

І все ж, у корпоративних містах було безліч чинників, що об'єднували доти незнайомих людей із різних регіонів та країн. Єдиний робочий ритм, потреба в підтримці на небезпечному виробництві, складності налагодження побуту єднали робітників різних культур і національностей.

Ставлення адміністрації підприємств до етнічної сегрегації спільнот корпоративних міст було неоднозначним. З одного боку, керівники фірм використовували національні суперечності для запобігання об'єднанню робітників у боротьбі за свої права. З іншого, якщо міжнаціональні конфлікти виходили з-під контролю й переростали у соціальні заворушення, компанія зазнавала збитків. Тому адміністрації підприємств балансували між двома крайнощами, використовуючи соціальну сегрегацію для маніпулювання спільнотами корпоративних міст.

Житловий фонд

Чимало дослідників, визначаючи термін «корпоративне місто», як найбільш важливу сутність такого типу поселень згадують володіння компанією житловим фондом міста. М.Борґес і С.Торез комбінацію місць роботи та проживання робітників, а також відповідний контроль компанії над робочим простором і простором дозвілля називають базовою характеристикою корпоративного міста. На їхню думку, «без хоча б деяких форм контролю житлового простору не було корпоративного міста»³⁵.

³³ Heather R. *The Iron Tsar: The Life and Times of John Hughes*. – Pen Press, 2010. – P.VIII.

³⁴ *Friedgut Th. Iuzovka and Revolution*. – Vol.I. – P.114.

³⁵ *Borges M.J., Torres S.B. Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches // Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents*. – Palgrave Macmillan, 2012. – P.21.

Дійсно, у місті Пульмані, або в багатьох шахтарських містечках Пенсильванії, Вірджинії та Колорадо компанії були власниками житла й надавали його робітникам у тимчасове користування. У випадку втрати роботи колишній працівник та його сім'я мали звільнити помешкання й залишити місто, оскільки весь житловий фонд контролювався компанією. Це надавало надзвичайно потужні важелі управління робітничою спільнотою. Крім того, такий контроль дозволяв із легкістю позбуватися мешканців, які були прибічниками профспілкового руху. Виникала унікальна ситуація корпоративної гегемонії – фактично повного контролю компанії над жителями міста.

Намагання впливати на робітничу спільноту через наданий у користування житловий фонд були дуже поширеним явищем до початку ХХ ст. Проте навіть у цей час деякі компанії вважали за краще передати житло у власність сторонніх компаній або мешканців міста. Тут можна згадати «The Carnegie Steel Co.» й місто Гомстед (штат Пенсильванія), «The American Bridge Co.» та місто Амбридж (Пенсильванія), «U.S. Steel Co.» і місто Гепі (Індіана) як приклад свідомої відмови компаній від претензій на володіння нерухомістю у селітебній зоні³⁶. Дж.Д.Портеус називає міста, де житловий сектор мав автономію від компанії, «псевдокорпоративними»³⁷. М.Крауфорд пропонує називати їх «новими корпоративними містами», наголошуючи на нових принципах взаємовідносин компанії й міської спільноти³⁸. Дійсно, корпоративна стратегія щодо житлового фонду впродовж першої половини ХХ ст. зазнала змін. Якщо житло у власності компаній Північної Америки був типовим явищем до початку ХХ ст., то після 1910-х рр. це стало радше винятком із правил. У новітній час дедалі більше поселень, що фігурували під визначенням «корпоративних міст», під тиском урядів чи з власної волі позбувалися житлового фонду, який переходив у власність робітників³⁹.

Домінування однієї галузі індустрії

Моноіндустріальними в буквальному розумінні були лише справді невеликі поселення навколо видобувних або лісозаготівельних підприємств. Міста з населенням понад 1 тис. жителів, як правило, мали підприємства, що надавали різні послуги: поштові, фінансові, транспортні, оптової й роздрібною торгівлі, страхування, медичні, освітні, розважальні. У деяких корпоративних містах могли діяти й інші промислові підприємства, якщо вони не становили конкуренції містоутворюючому. Наприклад, в Юзівці або в її околицях, окрім підприємств, що належали Новоросійському товариству, діяли машинобудівний завод Е.Боссе та Р.Геннефельда, декілька цегельень, друкарень, млинів, вуглевидобувних підприємств⁴⁰.

³⁶ Crawford M. Building the Workingman's Paradise: The Design of American Company Towns. – London; New York, 1995. – P.43, 68–69.

³⁷ Porteous J.D. The Nature of the Company Town. – P.130.

³⁸ Crawford M. The "New" Company Town // Perspecta 30. – 1999. – P.49.

³⁹ Building the Workingman's Paradise: The Design of American Company Towns. – P.52.

⁴⁰ Элькин Е.С. Фабрики, заводы и рудники Донецкого бассейна: Справочная книга 1909 г. – Х., 1909.

Щоб привабити кваліфікованих сімейних робітників, деякі компанії спеціально створювали виробництва для «жіночих» професій, аби надати дружинам робітників і шахтарів робочі міста. Проте на відміну від монофункціональних міст із переважанням одного сегменту промисловості, таких, як Манчестер ХІХ ст., або Детройт, Челябінськ ХХ ст., де діяло декілька підприємств однієї галузі, у корпоративних містах більшість робітничих місць надавало містоутворююче підприємство. Усі інші були додатковими, і при закритті головного залишалися без споживачів своїх послуг. Таким чином, монофункціональне місто – ширше поняття, аніж корпоративне, оскільки включає також міста, де діяло декілька конкуруючих компаній однієї галузі.

Функції муніципальної влади виконує компанія

У повісті «Стара Юзівка» радянський письменник І.Гонімов приписав Дж.Юзу слова, нібито сказані ним щодо статусу міста Юзівки: «Це – не Росія. Це – завод!»⁴¹. Попри те, що це цей сюжет – явна художня вигадка, він упевнено мандрує науковими текстами про Юзівку⁴², настільки правдоподібна описана в повісті ситуація. Справді, адміністрація Юзівки та інших корпоративних міст ХІХ – початку ХХ ст. вирішувала різні питання економічної, соціальної та культурної інфраструктури міста, які у звичайних (публічних) містах перебували у віданні муніципалітету. У 1890-х рр. частина мешканців Юзівки спробувала переконати місцеву й центральну державну владу в тому, що поселенню слід надати статус міста з відповідними правами на самоврядування, що передбачав закон Російської імперії. У 1892 р. вони направили клопотання на ім'я міністра внутрішніх справ, в якому скаржилися щодо статусу поселення:

«Не маючи міського устрою й не входячи до складу будь-якого поселення або волості, населення селища Юзівки позбавлене прав самоврядування, наданих міським і сільським громадам у сфері господарських їх інтересів. Головні функції державної та громадської влади у цьому посаді зосереджено фактично в руках іноземної компанії, що розпоряджається безконтрольно як особою, так і майном численного місцевого населення»⁴³.

З червня 1917 р. постановою Тимчасового уряду Юзівка разом із кількома іншими корпоративними містами Донбасу (Дебальцеве, Єнакієве, Дмитріївський / Макіївка) отримала статус міста. Проте нові органи міської влади ще тривалий час після появи муніципалітетів перебували під сильним впливом заводської адміністрації. Подібна ситуація спостерігалась і в історії північноамериканських корпоративних міст. Чимало з них еволюціонували від патерналістської моделі (у власності й під тотальним контролем компанії)

⁴¹ Гонимов И.А. Старая Юзовка : 1869–1905. – Сталино, 1955. – С.88. У виданні 1930-х рр. (див.: Гонимов И. Старая Юзовка, 1869–1905. Сталинский металлургический завод. – Москва; К., 1937) цього сюжету немає.

⁴² Линднер Р. Предприниматели и город в Украине: 1860–1914 гг.: Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи. – К.; Донецк, 2009. – С.79.

⁴³ Стёпкин В.П., Гергель В.И. Полная история Донецка. – Донецк, 2008. – С.125.

до моделі модерного корпоративного міста, де існували муніципалітети⁴⁴. У багатьох із них, попри наявність органів міського самоврядування, компанії, як і раніше, мали великий вплив на ухвалення рішень щодо життя міста.

Монополія фірмових магазинів

Значні витрати на соціальну інфраструктуру, а також безпрецедентний контроль компанії над містом надихав підприємців на ідеї отримання прибутку, нав'язуючи додаткові послуги залежному населенню. Найвідомішим проявом такого нав'язування стали магазини, що належали компанії. В українськомовній літературі їх прийнято називати «фабричними крамницями», проте такі магазини могли існувати не тільки у фабричних містах, але й у будь-яких інших корпоративних містах, тому можна запропонувати більш широке поняття для їх позначення – «фірмові магазини».

«Шістнадцять тон» – мабуть найвідоміша у світі пісня про шахтарів, яку в 1950-х рр. спопуляризував американський співак Теннессі Форд. У цій пісні згадується «company store» – «магазин, що належить компанії», якому шахтар «заборгував свою душу»: «Ти видав шістнадцять тон вугілля, і що отримав за це? / Став старішим на один день та глибше загруз у борги! / Не клич мене, Святий Петро, я не можу піти, / Заборгував бо свою душу фірмовому магазину».

У робітничому фольклорі та художній літературі фірмові магазини стали справжнім символом несвободи й експлуатації компаніями жителів корпоративних міст. Вони стали характерним явищем переважно в ізольованих поселеннях, де не було торгівельної інфраструктури й компанія мала взяти на себе турботу про забезпечення своїх робітників продуктами харчування, одягом, побутовими товарами. У багатьох випадках такі крамниці відпускали товари у кредит або приймали спеціальні талони, що видавалися компанією замість частини заробітної плати й могли бути отовареними тільки у фірмових магазинах. В умовах монополії компанії в корпоративному місті в підприємців виникала спокуса продавати товари своїм робітникам за завищеними цінами. Це все поступово призводило до заборгованості робітника перед магазином, про що й ідеться у пісні «Шістнадцять тон».

Проте комплексні дослідження показали, що уявлення про монополію фірмових магазинів, які трапляються у джерелах, перебільшено. П.Фішбек, вивчивши ситуацію у США першої половини ХХ ст., дійшов висновку, що загалом ціни у крамницях корпоративних міст не дуже відрізнялися від цін поза межами таких міст. Трохи вищими вони були у справді віддалених та ізольованих місцевостях. Але в таких випадках, як правило, вищі ціни компенсувалися й більш високими зарплатами⁴⁵.

Дж.Аллен відзначив, що всупереч дуже негативному образу, фірмові магазини грали важливу роль у житті спільнот корпоративних міст⁴⁶. Він виділив

⁴⁴ Allen J.B. *Company Town in the American West*. – P.75.

⁴⁵ Fishback P.V. *Soft Coal, Hard Choices: The Economic Welfare of Bituminous Coal Miners, 1890–1930*. – Oxford University Press, 1992. – P.147.

⁴⁶ Allen J.B. *Company Town in the American West*. – P.128.

декілька функцій таких крамниць, які називає «мабуть найбільш типовою характерною рисою корпоративних міст». По-перше, і найголовніше – вони були торговельним центром поселення. Часто єдиним у радіусі декількох кілометрів. По-друге, фірмові магазини ставали майданчиком для повсякденного спілкування, обміну новинами та чутками. Нерідко це було місце, де існувала можливість відправити листа й заплатити за комунальні послуги. Нарешті, у деяких корпоративних містах біля фірмового магазину відбувався найм на роботу, а отже це місце відіграло роль міні-біржі праці.

У корпоративних містах Донбасу фірмові магазини були поширеним явищем здебільшого на початковому етапі існування таких міст, особливо в невеликих ізольованих шахтарських містечках⁴⁷. Гірничий інженер О.Терпигорев, який у 1890-х рр. працював на Сулінському металургійному заводі, що знаходився в Облесті Війська Донського, писав про фірмові магазини так:

«Спочатку всі продукти шахтарі наших гірничих підприємств повинні були брати тільки у крамницях, що належали Пастухову⁴⁸. Правда, через кілька років уряд заборонив заводчикам мати власні крамниці, в яких робітникам відпускалися продукти у кредит. Але й після цієї формальної заборони такі крамниці подекуди залишилися»⁴⁹.

Середні та великі компанії, замість того, щоб наживатися на своїх співробітниках, воліли привабити кваліфікованих спеціалістів нормальними цінами на продовольство, а також широким асортиментом товарів. Тому вони дозволяли незалежним дрібним торговцям здійснювати роздрібну торгівлю у своїх містах. Так, у рекламному альбомі, виданому до промислової виставки 1896 р. в Нижньому Новгороді, Новоросійське товариство, засновник і розпорядник міста Юзівки, спеціально зазначало: «Заводоуправління не бере жодної участі, ані прямої, ані опосередкованої, у доставлянні робітникам провіанту та життєвих припасів, а зароблену платню видає кожному робітникові на руки»⁵⁰.

Як у США, так і в Україні випадки зловживання компаніями через надмірне завищення цін у крамницях були характерними для раннього етапу історії корпоративних міст. Потім фабричне законодавство та робітничий рух стримували бажання підприємців додатково нажитися на своїх робітниках. Крім того, розвиток транспорту й підвищення мобільності працівників призводили до зниження значущості монополії компанії в місті: якщо ціни у фірмових магазинах ставали надто високими, жителі поселення просто купували все необхідне в іншому місті.

⁴⁷ Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Т.1: История горной и горнозаводской промышленности Юга России со времени возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. – Х., 1915. – С.115.

⁴⁸ Брати М. і Д. Пастухови – власники Сулінського заводу та кількох антрацитових копалень, про які писав О.Терпигорев.

⁴⁹ Терпигорев А.М. Воспоминания горного инженера. – Москва, 1956. – С.76.

⁵⁰ Альбом участников Всероссийской промышленной и художественной выставки в Нижнем Новгороде 1896 г. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1896. – С.2.

Соціальні програми й патерналізм

Зворотним боком ізоляції та контролю компанії над корпоративним містом ставала необхідність брати на себе витрати зі створення соціальної інфраструктури. Компанії мали налагоджувати принаймні базові умови для тривалого проживання робітників у своїх поселеннях. Окрім житла це включало опалення, водопостачання, інші комунальні послуги, забезпечення харчуванням, транспорт, освітні й медичні заклади, пожежні команди, органи охорони порядку тощо. Траплялися випадки, коли компанії витрачали кошти на менш життєво необхідні проекти, як-от театри, парки, оркестри, бібліотеки. Ось, наприклад, опис Юзівки, який компанія-власник містечка подала до альбому, виданому з нагоди проведення Всеросійської промислової виставки 1896 р.:

«Юзівка – заводське містечко з церквою, школами, з поштово-телеграфною станцією (міжнародного сполучення), з відділенням Державного банку, готелями та крамницями. У громадському заводському парку влітку й у свята грає заводський оркестр, що складається з заводських робітників і службовців. Заводський ставок омиває одну сторону парку»⁵¹.

Такі капітальні соціальні інвестиції були характерними, передусім, для компаній, що організовували високотехнологічне виробництво, оскільки їм треба було привабити й утримати кваліфіковану робочу силу. Створення пристойних умов життя та «маленькі радощі» у вигляді парків і театрів мали компенсувати життя технічної інтелігенції в корпоративних містах, яке, за словами російського гірничого інженера О.Феніна, було сповненим «туги й нудьги»⁵². Витрати на соціальні проекти зменшували чистий прибуток компаній, але власники бізнесу йшли на це, сподіваючись на комерційну вигоду в довготривалій перспективі. Вони вважали, що розвинена соціальна інфраструктура допоможе зменшити плинність кадрів, підвищити продуктивність праці та корпоративну лояльність робітників, тому є важливим засобом стимулювання праці. Додатковою причиною соціальних витрат було бажання підприємців створити позитивний образ компанії, що дбає про життя своїх робітників. Це мало сприяти поліпшенню позитивного образу бренду, підвищувати лояльність споживачів.

На практиці витрати компаній на соціальну інфраструктуру сильно варіювались і залежали від багатьох факторів. Серед найважливіших згадаємо виробничі успіхи та прибутки й, відповідно, можливість витрачати на соціальні програми; переважання коротко- або довготермінової стратегії розвитку; рівень дефіциту робочої сили в даному регіоні та її мобільності; готовність власників утілювати у життя певні соціальні ідеї.

⁵¹ Альбом участников Всероссийской промышленной и художественной выставки... – С.2.

⁵² Фенин А.И. Воспоминания инженера: К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг. – Прага, 1938. – С.85.

Важливу роль відігравав також тип виробництва і тривалість потенційного життєвого циклу підприємства в певній місцевості. Наприклад, містечка, що виникали навколо лісозаготівельних виробництв, доводили навколишню територію до виснаження переважно за два роки. Тому будувати капітальну соціальну інфраструктуру в таких поселеннях просто не було сенсу⁵³. Життєвий цикл вугледобувних виробництв у середньому становив від 10 до 30 років, тому там спостерігалася більш розвинена інфраструктура⁵⁴. Поселення, що виникали навколо підприємств обробної промисловості, могли змінювати постачальників ресурсів і пристосовуватися до мінливих умов ринку. Тож їх життєвий цикл міг бути безкінечно довгим. У таких випадках був сенс орієнтуватися на довготермінову стратегію розвитку, роблячи капітальні інвестиції у соціальний сектор.

Ранні корпоративні міста широко вдавалися до патерналістської моделі відносин зі своїми робітниками. Майже безмежна влада власника підприємства в такому місті надавала унікальну можливість для впровадження різного роду соціальних експериментів. Назви корпоративних міст, що часто утворювалися від імені бізнесмена-засновника, мали символізувати залежність від компанії і власника. Так, Вандерґріфт, Ґері, Єнакієве, Горлівка, Пульман, Герші, Юзівка та багато інших отримали свої назви саме за прізвиськом підприємця чи управлінця-засновника.

Чимало підприємців ХІХ ст. вважали за свій релігійний обов'язок та моральну відповідальність опіку над життям робітників як на виробництві, так і поза ним. У таких випадках підприємець виступав у ролі батька, який переймається добробутом своїх підопічних, ніби вони були його власними дітьми. Патерналізм включав перш за все впровадження освіти, матеріального достатку, а також моральний контроль⁵⁵. «Турбота» підприємця могла сягати далеко за виробничі потреби, включаючи навіть контроль сімейних стосунків. Залежно від поглядів власника міста на «правильну» форму відповідної поведінки, в одних випадках наявність родини в робітника заохочувалася, в інших – навпаки, заборонялося навіть запрошувати до житла особу протилежної статі. Особливо завзято боролися підприємці з пияцтвом. Набір методів був широким: від радикальних, включаючи повну заборону продажу та вживання алкоголю в місті, до «м'яких», на кшталт пропаганди здорового образу життя, культу спорту, організації товариств тверезості. Подеколи патерналізм міг набувати майже буквальних форм. Наприклад, у текстильних корпоративних містах в іспанській Каталонії та у Центральній Мексиці власник фірми часто ставав хрещеним батьком дітей своїх робітників⁵⁶.

⁵³ Дж. Дріскол у своєму дослідженні історії міста Ґілкріст (штат Орегон), побудованого лісозаготівельною компанією «Gilchrist Timber Co.» в 1938 р., описував розвинену соціальну структуру, яка включала дешеве житло для робітників, торговельний квартал, розважальні заклади, ресторани, перукарню, пошту, бібліотеку, школу тощо. Проте автор зазначав, що це радше виняток із правил, адже в менших містах нічого подібного не було (див.: *Driscoll J. Gilchrist, Oregon, a Company Town // Oregon Historical Quarterly* 85. – 1984. – №2. – P.139).

⁵⁴ *Borges M.J., Torres S.B. Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches.* – P.16.

⁵⁵ *Kulikov V. Escaping paternalism: transfer of managerial models by foreign industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна: Серія «Історія».* – Вип.49. – X., 2014. – С.78–93.

⁵⁶ *Borges M.J., Torres S.B. Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches.* – P.26.

Патерналістські відносини з робітниками були характерними й для корпоративних міст Донбасу, особливо невеликих, там, де встановлювались особисті відносини між підприємцем і робітниками. Наприклад, джерела подають доволі патерналістський образ Дж.Юза, який цікавився життям своїх співробітників, відвідував їхні помешкання, допомагав тим, хто цього потребував, зокрема сім'ям робітників, які загинули внаслідок нещасних випадків на виробництві⁵⁷. Патерналістська модель відносин із робітництвом знаходила прояви й на початку ХХ ст. Металург І.Бардін, який познайомився в 1912 р. з начальником доменного цеху Юзівського заводу М.Кураком, так описував його взаємовідносини з підлеглими: «Робітники любили Курака й жодне весілля, хрестини чи якесь інше сімейне торжество не обходилися без його участі. У гості до робітників Курака ходив запросто, як своя людина. Він пив із ними горілку, сміявся, жартував і бавив дітлахів»⁵⁸.

Подібні випадки не були рідкістю й у Сполучених Штатах, де в невеликих корпоративних містах прояви патерналізму зустрічалися впродовж усього ХХ ст. Коли донька власника компанії «Gilchrist Timber Co.» виходила заміж (наприкінці 1930-х рр.), у місті Гілкріст (штат Орегон) було встановлено намети, на врочисту вечерю до яких запросили всіх жителів⁵⁹.

Хрестоматійним прикладом патерналізму корпоративного міста стало місто Пульман, збудоване в 1880-х рр. Компанія забезпечувала своїх робітників житлом, а також усією іншою необхідною соціальною та культурною інфраструктурою. Натомість суворо контролювала життя мешканців та їхнє дозвілля. У місті було запроваджено «сухий закон». У 1894 р., скоротивши зарплату через економічну кризу, Дж.Пульман відмовився знизити високу платню за житло, яке компанія надавала робітникам в оренду. Оскільки підприємство було монополієм власником житлового фонду, робітники не могли навіть переїхати до простіших та дешевших помешкань. Містом прокотився страйк, який згодом перекинувся далеко за його межі. Урядова комісія, котра після завершення страйку розслідувала цю справу, дійшла висновку, що «надмірний патерналізм, який за своєю природою був антиамериканським», значною мірою й спричинив соціальну катастрофу в місті⁶⁰.

Події в Пульмані призвели до перегляду концепції корпоративного міста. Щоб уникнути небезпеки патерналізму, із початку ХХ ст. дедалі більше компаній удавалися до послуг професійних найманих управлінців, архітекторів, дизайнерів, а також створювали інститути соціальних працівників, які мали фахово займатися облаштуванням побуту жителів корпоративних міст⁶¹. М.Крауфорд використовує поняття «нове корпоративне місто», яким позначає новий етап в історії таких міст, позначений залученням найманих професійних управлінців, радикальним поліпшенням умов життя та праці, а також

⁵⁷ Heather R. The Iron Tsar: The Life and Times of John Hughes. – P.102.

⁵⁸ Бардин І.П. Життя інженера. – С.26.

⁵⁹ Driscoll J. Gilchrist, Oregon, a Company Town. – P.143.

⁶⁰ Buder S. Pullman: An Experiment in Industrial Order and Community Planning, 1880–1930. – P.103.

⁶¹ Crawford M. Building the Workingman's Paradise: The Design of American Company Towns. – P.48.

переорієнтацією на «партнерську» модель відносин із робітниками, що включала продаж житла або дозвіл зводити власні будинки⁶².

Пульманівський страйк став добрим уроком проти патерналізму, але повністю таке явище все ж не зникло. Соціальні теорії початку ХХ ст., передусім тейлоризм⁶³, переконували в необхідності максимально пильного контролю адміністрації підприємства над діями співробітників заради підвищення ефективності виробництва та блага самого робітника. Виробничий простір мав відповідати цим ідеям, тому спостерігалася тенденція до зменшення місць, де працівник міг би сховатися від пильного ока менеджера. У знаменитому фільмі «Нові часи» (1936 р.) з Ч. Чапліном у ролі робітника на конвеєрі, адміністратор фабрики використовує відеоспостереження й таким чином контролює кожен рух працівників. Чимало соціальних ідеологів першої чверті ХХ ст., натхненні ідеями основоположника наукової організації праці Ф.Тейлора, розглядали завод як ідеальну модель, основні принципи якої мають бути перенесені на соціальну систему.

Якщо на Заході з початку ХХ ст. патерналістська модель в корпоративних містах поступово зникала, то у країнах «третього світу» вона залишалася поширеним явищем впродовж усього століття. За 50 років після виникнення міста Пульмана ще один знайий американський підприємець, Г.Форд, здійснив спробу втілити на практиці патерналістську модель в масштабах цілого міста. Але цього разу це сталося далеко за межами США – у Бразилії. У 1928 р. на березі річки Тапажос компанія Г.Форда побудувала місто Фордландія – для обслуговування велетенської плантації каучуку, з якого планувалося виробляти шини для першого у світі масового автомобіля. Підприємець планував зробити місто символом своєї моделі капіталізму «з людським обличчям»: з високими зарплатами, принципами морального вдосконалення, завданням принести процвітання ощасливленій землі⁶⁴. Проте проект провалився. Шинкарство та проституція, заборонені в місті, процвітали за його межами. Виробничі труднощі разом із небажанням місцевого населення сприймати американський стиль роботи та життя призвели до закриття проекту в 1930 р., усього лише через 11 міс. після початку робіт.

Загалом умови життя населення корпоративних міст, навіть у межах одного хронологічного періоду, варіювалися від жахливих до відносно нормальних. Найгірші умови були в невеличких ізольованих шахтарських містечках. Важка й небезпечна праця, нещадна експлуатація, абсолютна влада адміністрації, незадовільні житлові умови – такий індустріальний феодалізм був характерним явищем шахтарських корпоративних міст на ранньому етапі їх

⁶² Ibid. – Р.3.

⁶³ Тейлоризм (або наукова організація праці) – система заходів для підвищення продуктивності праці, запропонована на початку ХХ ст. американським інженером Ф.Тейлором, котрий уважав, що детальне вивчення й оптимізація рухів робітників може значно допомогти підвищити їх продуктивність. Професійні адміністратори мають розробити норми витрат часу, рухів, зусиль, оптимальних методів здійснення виробничих і трудових операцій, яких треба неухильно дотримуватися. Звідси випливала ідея контролю всіх дій робітника та розподілу його часу.

⁶⁴ *Grandin G. Fordlandia: The Rise and Fall of Henry Ford's Forgotten Jungle City.* – Picador, 2010.

виникнення в багатьох країнах. Підприємства обробної промисловості, особливо ті, що належали успішним компаніям, намагалися створити пристойні умови життя та праці для своїх робітників.

Деяким корпоративним містам удавалося навіть перевищувати стандарти свого часу. Наприклад, Герші (штат Пенсильванія), що його американський підприємець М.Герші почав будувати в 1906 р. як поселення для робітників своєї шоколадної фабрики. Інфраструктура цього міста включала комфортабельні електрифіковані будинки з водопостачанням і центральним опаленням, систему громадського транспорту, школи, у тому числі для хлопчиків-сиріт, а також розважальні й культурні установи⁶⁵. М.Герші хотів бачити місто яскравим і квітучим, його вулиці прикрашали дерева та підстрижені газони. У 1907 р. відкрили парк, до якого приїздили відвідувачі з усієї країни. Місто не було ідеальним, але М.Герші вдалося створити відносно гарні умови для працівників свого підприємства.

Якщо співвідносити середній заробіток робітників і шахтарів із загальними стандартами життя, то в багатьох країнах вони заробляли добре. Утім це «компенсувалося» дуже важкою та небезпечною працею. Не дивно, що художня література та шахтарський фольклор створили вкрай негативний образ роботи й життя шахтарів у корпоративних містах. До цього додавався надзвичайно високий рівень травматизму та обмеженість соціальних гарантій у випадку втрати працездатності. Але впродовж ХХ ст. ситуація значно змінилася. Порівнюючи із сучасними (далеко не ідеальними) умовами праці на гірничодобувних підприємствах, стає очевидним, наскільки зросли стандарти за останні сто років.

Доля корпоративних міст

Із 1930-х рр. у багатьох країнах почався занепад корпоративних міст, що спричиняло чималі соціальні та економічні проблеми. Деякі поселення занепадали через вичерпання природних ресурсів. В інших компанії втрачали монополію та абсолютну владу, тож вони перетворювалися на звичайні публічні міста з муніципалітетами, а житловий фонд переходив у власність містян.

Занепадали переважно корпоративні міста, засновані навколо видобувних підприємств. Якщо їм не вдавалося диверсифікувати свою економічну діяльність, у принципі, рано чи пізно, вони були приречені на зникнення. Коли ресурси вичерпувалися, компанія переносила підприємство разом із робітничим поселенням на нове місце, або просто припиняла виробництво. Корпоративні міста, засновані на базі обробної промисловості або сфери послуг, можуть загалом існувати доволі довго. Хоча й вони не застраховані від кризи та занепаду. Зміни економічної кон'юнктури подеколи призводять до того, що деяким компаніям не вигідно продовжувати виробництво, тому вони його згортають і припиняють підтримувати інфраструктуру міста.

⁶⁵ Green H. The Company Town: The Industrial Edens and Satanic Mills That Shaped the American Economy. – P.38.

Утім корпоративні міста рано записувати до суто історичного явища. Чимало їх продовжують своє існування, наприклад згадане вище Герші. Інший приклад – місто Скотія (штат Каліфорнія), побудоване лісозаготівельною компанією «The Pacific Lumber Co.». Свого часу цьому підприємству вдалося перейти від бізнесової моделі, заснованої на хижацькій вирубці природних лісів, до відтворення лісових насаджень (антропогенні ліси), тож Скотія уникнула долі більшості поселень лісозаготівельників ХІХ – першої половини ХХ ст. з їх напрочуд коротким життєвим циклом⁶⁶. У країнах, що розвиваються, продовжують існувати багато корпоративних міст, побудованих навколо видобувних підприємств.

Абсолютна більшість сучасних міст Донбасу розпочали свою історію як корпоративні. Потім у частині з них містоутворююче підприємство втратило політичну та економічну монополію, тож корпоративне місто перетворилося на публічне. Юзівка / Сталіно / Донецьк – яскравий приклад такої трансформації. Проте чималій кількості підприємств упродовж цілого ХХ ст. вдавалося втримувати контроль над містом та його жителями. Деякі з них і досі мають набір характерних рис корпоративних міст, згаданих у цій статті⁶⁷.

Промислові міста у Східній Україні, що почали своє життя як корпоративні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., досі залишаються тісно пов'язаними з промвиробництвом. Сьогодні чимало з них переживають процес деіндустріалізації та супутні соціальні, економічні й політичні проблеми. Деякі з 2014 р. перебувають в епіцентрі військового конфлікту. Важливість корпоративного періоду їхньої історії проявляється не тільки в тому, що промисловість і нині відіграє там важливу роль, але також у ландшафтах та архітектурній композиції. Навіть коли підприємство втрачало свою монополію, спадщина корпоративного міста залишалася визначальною для структури міського життя та простору. Тож розуміння того, як ці міста виникали, розвивались, еволюціонували, як вони набували сучасних форм дуже важливе для того, аби зрозуміти, яким може бути їх майбутнє.

⁶⁶ Ibid. – Р.46–48.

⁶⁷ Див.: Казанський Д. Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі. – К., 2015.

The paper examines the characteristic features of company towns based on case studies from Ukraine and the United States in the period of the late nineteenth and the first half of the twentieth centuries. These towns were built around an industrial enterprise; thus, they were geographically isolated and dominated by a single industry. The paper argues that, due to their economic and political monopoly, companies in these settlements had a unique opportunity to run social experiments with their labor communities in order to create a loyal workforce. Social welfare programs were one, but not the only element in these endeavors.

Keywords: company town, single-industry town, social engineering, paternalism, industrialization.

